

MANTIK VE TARİH¹
İsmail Hami [DÂNİŞMEND]²

Çeviriyazı:

Doç. Dr. Sezai ÖZTAŞ³
Araş. Gör. Ömer Faruk METE⁴

Hem bizde, hem Avrupa’da tarihi tenkit edenler var.[⁵] Fakat bu “tenkit”i, bir hadiseye tesir eden esbap ve sevâikin mümkün olduğu kadar izhârı, bir şahsı bir tarz-ı harekete sevk eden müessirâtın keşfi manasından ziyade, muâheze şeklinde telakki etmelidir: birçok vekâyi’de mantikî bir teselsül, idrâke muvâfik bir tarz-ı tekevvün bulmak, eşhâsın harekâtında mutlaka akıl ve fikir eseri görmek istiyorlar ve bir taraftan da tarihi bu nazariyenin pek hâricinde buldukça, yazdıkları kitaplarla söyledikleri sözler ekseriyâ eşhâsa ta’rız ile hâdisâtı tenkide inhisâr ediyor! Bununla beraber tarihin bugün artık bir felsefesi var, fakat henüz sahası pek dardır, ve hususiyle hâdisâtın hutût-ı cereyanıyla aklın tasavvur ettiği hatt-ı mücerret arasında tenâkuz ve fark irâesi, felsefe-i tarihe sığmaz: bu fark ancak o felsefe ile o tenkit arasında vardır.

... Tarih tenkit edilmez, ve tarihte mantık yoktur.

Bu esâsı, hâdisâta ve eşhâsa taalluku itibariyle, iki nokta-i nazardan tetkik etmek icap eder. Akıl ve mantığa münâfi gelmek ve lâ-alet-ta’yin olmak şartıyla, evvela birkaç vak’a intihâp edebiliriz:

- Fransa, hâkimiyet-i milliye yolunda yıllarca ihtilâl içinde kaldıktan ve nihayet muvaffak olduktan sonra, neden hürriyetini Napolyon’un istibdadına feda ve nasıl krallıktan kurtulup imparatorluğu kabul etmişti? Efendilikten uşaklığa tav’an tenezzül demek olan bu hâdiseyi akıl ve mantık elbette kabul

¹ *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, Sene 1, Numara 25, 29 Cemaziyelahir 1335 (21 Nisan 1917), s. 425-427.

² İsmail Hami DANİŞMEND, Türk tarihçi ve Türk dili araştırmacısı. Ayrıntılı bilgi için bkz.: *DİA*, c. 8, s. 465-467.

³ Doçent Doktor, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekan Yardımcısı, , Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Tarih Bölümü, sezaioztas@hotmail.com

⁴ Araştırma Görevlisi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Tarih Bölümü, omete@nku.edu.tr. ORCID: 0000-0002-6568-2984

⁵ Mesela Süleyman Nazif Bey, geçen gün tarihin kâmilten tenkit olduğunu söyleyiverdi.

etmez. Fakat bugünkü münekkitleerde olan bu iki meziyetin o zamanki Fransız milletinde kalmamış kadar eksildiği ve ihtilâlin perişanlıklarından bıkıp demir bir pençe altında muntazam bir esaret hicranına düşükleri düşünülürse, bu hikmet kolayca anlaşılır. Eğer Bonapart'ın yaptığı cürüm ise, bütün Fransa da şerik-i cürmidi! Napolyon, Saint [H]elena'da söylediği şu cümle ile bu noktayı pek güzel izah etmiştir: “Fezâil de, rezâil de hep hâdisâtın tesiriyle oluyor!”

Papaların riyasetindeki vahdet-i diniyye zamanında Avrupa'nın bugünkü müstemlekâtı yoktu; reformun intişârını takip eden tefrika devrinde ise, kıtaların istimlâkı büyük bir süratle tahakkuk etmişti! Halbuki umumiyetle vahdetin kuvvet, tefrikanın da zaaf intâç ettiği malum olmasına göre, Avrupa diğer kıtaâtı devr-i ittihâdında istimlâk edebilmeliydi!...

Bilhassa Fransa ihtilâlinde, mesele nazariye sahasından fiiliyâta da intikâl etmiş, ve bilfiil tarihe mantık tatbik edilmek istenilmişti: Mesela, insanlar sade devr-i vahşetlerinde safvetle mümtâz olduklarından, ve ondan sonraki zaman kamilen sakâmet ve fezâhatle dolduğundan, milletin mâzî ile mevcut olan bütün alakasını kesmek teşebbüsünde bulunmuşlardı. Yeni bir mebd-i tarih ittihâzı, yeni bir takvim icadı, yeni mevsim ve ay isimleri ihtirâ'ı hep bu siyaset-i hayâliyenin mahsulâtıydı! Hakikaten fenâlıktan dönmek kadar dünyada mantikî bir hareket tasavvur olunamaz. Fakat bunu yapanlar kendileri bile o mâzinin tesiriyle meydana çıktıklarını, ve ona karşı gitmenin de ona tâbi olmak demek olduğunu düşünmüyorlardı.

Eğer tarihte mantık olsa idi, ihtilâl erkânı teşebbüslerinde muvaffak olurlar ve koydukları isimler devam ederdi!

Bizim Doksan Üç Muhârebesinden evvel, Osmanlı tamâmiyet-i mülkiyesi'nin muhâfazası İngiltere'nin an'anâtından olduğu halde, İngiliz memurları Balkanları ateşleyip muharebeyi âdeta ihdâs etmişlerdi! O zamanki İngiliz menfaati bu hareketle tenakuz teşkil ediyordu. Mantık itibâriyle bu hâdise pek kolay tenkit olunabilir, ve İngilizlerin belâhati katiiyet kesb eder! Fakat Rusya'nın o sırada Hind'i tehdit ettiği ve harekete hazırlandığı düşünülürse, bu tedbirin Avrupa'da Moskofların başına gâile çıkarmak gibi bir ehven-i şer olduğu pek kolay anlaşılır. Bu da ispât eder ki, tarihin Balkanlardaki gayri ma'kul inkişâfâtına İngiliz menfaati değil, hiçbir kuvvet mâni olamazdı. Tarihte ne varsa mutlaka olacaktı, ve hâdisâtın başka bir şekil alması imkân haricinde idi!

*

* *

Eşhâsın icraatı da başka türlü muhâkeme edilemez. Mesela ihtilâl-i kebîrin sergerdeleri sıra ile hep yekdiğerini öldürmüşlerdi! Bunların katili de, maktulü de fikrinden ziyade hâdisâtın tesiriyle hareket ettiğinden, kâbil-i tenkit olamaz: Faraza Robspiyer'i ta'ayyüb etmektense, hangi müessirâta tâbi olduğunu keşfetmek daha doğru olur. "Hikmet-i hükûmet" isminde bir kuvvet vardır ki, O, hangi ictihâda, hangi meslek-i ictimâîye sahip olursa olsun, mevki-i iktidara çıkan her ferdi kendine râm eder; 1848 ihtilalini amelenin sefaleti hazırlamış, ve Arago ile Lodro Rollen gibi avâm ordusu sergerdelerinden bir heyet-i icrâiye vücûda getirmişti. Bunlar, ameleyi açlıktan kurtaracaklardı: fakat hükûmet hesabına milli darü's-sınâalar ihdâsına rağmen, bir müddet sonra hazinede para kalmayınca, hükûmet artık fabrikatörlük edemediğinden yüz elli bin ameleye yine aç kalmış ve yine ihtilal etmişti! Mantık erbâbi, sosyalist olduğu halde ameleyi aç bırakan o zamanki eşhâs-ı hükûmeti ne kolay tenkit edebilir!...

1879'da, Mac Mahon Fransa cumhuriyeti riyasetinden istifa edince, yerine (Jules Grevy) intihâp olunmuştu: hâlbuki bu adam 1848 buhranı esnâsında cumhuriyet riyasetinin ilgâsını va'az etmekle meşhur idi!

Algadir (Agadir) hâdisesinden sonra, Fransa hükûmeti Almanya ile 4 Teşrinisani 1911 Marakeş itilâfını akde mecbur olmuştu. O zaman reis-i vükelâ Mösyö Caillaux idi; bugün reis-i cumhur olan Poincare, bu muâhededen dolayı Caillaux'ya şiddetli surette hücum edip iskât etmiş, ve nihayet yerine kendisi geçince aynı muâhedeyi derhal ayân ve mebusâna tasdik ettirmişti! Tenkit edildiği surette hareket kâbil olsa, herhalde Poincare o zaman muâhedeyi tasdik ettirmezdi.

Bazen en müfrit sosyalistler bile, mevki-i iktidara geçince, eski hülyâlarına veda edip hikmet-i hükûmete sarılmaktan başka çare bulamıyorlar. Her memleketin muhtelif meslekte belki yüzlerce fırkaları olduğu halde, hükûmetler, herhangisinin elinde olursa olsun, ancak iki siyasetten birine ittibâ etmek vaziyetindedir: ya muhâfazakarlık, ya teceddüd-perverlik...

Tarihin eşhâsı, bir piyesin aktörlerine benzer: mukadderâtın onlara ezberlettiği rollerden başka bir şey yapamazlar. Kâbil olsa idi, Napolyon yapardı.

Balkanların tarih-i siyâsisine ait bir kitapta, bilahare dâhiliye nâzırı olan bir gospodin'in, mebus olmak için daire-i intihâbiyesinde ahaliye îrat ettiği şayan-ı dikkat bir nutuk vardı: müstakbel nâzır, etrafındaki köylülere birçok şeyler arasında bir de köprü yaptıracağını va'ad eder. Sâmi'in biri köyün nehri olmadığını ihtâr edince, gospodin: - Size bir de nehir getirteceğim! demiş...

Eşhâs-ı tarihiyenin tenkidinde, bu mebusun bu va'adiyle muhâl olan neticesi pek güzel bir mîyar-ı itidâl olabilir.

İsmail Hami [Dânişmend]

MANTIK VE TARİH

(Sadeleştirilmiş Hali)

Hem bizde, hem Avrupa'da tarihi eleştirenler var. Fakat bu "eleştiri", bir olaya tesir eden sebeplerin mümkün olduğu kadar ortaya çıkarılması, bir kişiyi bir harekete sevk eden etkileri meydana koymaktan ziyade, ayıplama şeklinde anlaşılmalıdır.

İnsanlar birçok olayda mantığı, birbirini takip eden ve hakikati anlamaya uygun bir oluşum olarak bulmak istiyor ve kişilerin hareketlerinde mutlaka akıl ve fikir eseri görmek istiyorlar. Tarihi bu bakış açısının uzağında buldukça, yazdıkları kitaplar ve söyledikleri sözler genelde kişileri ve olayları eleştirmekten öteye geçmiyor!

Bununla beraber tarihin bugün artık bir felsefesi var, fakat henüz sahası oldukça dardır. Ancak özellikle olayların gerçekleşme çizgisiyle aklın tasavvur ettiği soyutlama çizgisi arasında fark görülmesi, tarih felsefesine sığmaz, bu fark ancak o felsefe ile o eleştiri arasında vardır.

Tarih eleştirilmez ve tarihte mantık yoktur.

Bu temeli, olaylar ve kişilerle ilişkisi itibarıyla, iki açıdan incelemek gerekir. Akıl ve mantığa ters gelmek ve gelişi güzel olmak şartıyla öncelikle birkaç olay seçebiliriz:

- Fransa, milli hâkimiyet yolunda yıllarca ihtilâl içinde kaldıktan ve nihayet başarılı olduktan sonra, neden özgürlüğünü Napolyon'un baskıcı rejimine feda etmişti ve nasıl krallıktan kurtulup imparatorluğu kabul etmişti? Kendi isteğiyle efendilikten uşaklık mertebesine inmek demek olan bu hâdiseyi akıl ve mantık elbette kabul etmez. Fakat bugünkü eleştirmenlerde olan bu iki meziyetin o zamanki Fransız milletinde yok denecek kadar az olduğu ve ihtilâlin perişanlıklarından bıkip demir bir pençe altında tam bir esaret altına düştükleri düşünülürse, bu hikmet kolayca anlaşılır. Eğer Bonapart'ın yaptığı suç ise, bütün Fransa da bu suça ortak! Napolyon, Saint Helena'da söylediği şu cümle ile bu noktayı oldukça güzel izah etmiştir: "Fazilet de, rezalet de hep hadiselerin tesiriyle oluyor!"

Papaların yönetimindeki mezhep birliği zamanında Avrupa'nın bugünkü sömürgeleri yoktu, reform hareketlerinin genişlemesini takip eden mezhep

ayrılığı sürecinde ise, yeni keşfedilen kıtaların işgali büyük bir süratle gerçekleşmişti! Halbuki genellikle birliğin kuvvet, dağılmanın ise zayıflık olduğu bilindiğine göre, Avrupa'nın keşfettiği kıtaları, mezhep birliği yaşadığı dönemde işgal edebilmesi gerekirdi!...

Bilhassa Fransa ihtilâlinde, mesele teoriden fiiliyata da aktarılmış ve bilfiil tarihe mantık tatbik edilmek istenilmişti. Mesela, insanlığın ilk devirleri daha temiz ve saf olduğu halde sonraki dönemlerde kötülükler arttığından, geçmiş ile olan bütün alakanın kesilmesine teşebbüs edilmişti. Yeni bir tarih başlangıcını kabul etme, yeni bir takvim icadı, yeni mevsim ve ay isimleri icat etme hep bu maksadın ürünleriydi! Yapılan kötü bir işten dönmek kadar mantıklı bir hareket daha düşünülemezdi. Fakat bunu yapanlar kendileri bile geçmişin tesiriyle var olduklarını ve ona karşı koymanın da ona tâbi olmak demek olduğunu düşünmüyorlardı.

Eğer tarihte mantık olsaydı, ihtilalin önde gelenleri teşebbüslerinde başarılı olurlardı ve yaptıkları işler de devam ederdi!

Doksanüç Harbi'nden önce, Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması İngiltere'nin genel politikası olduğu halde, İngiliz devlet adamları Balkanlardaki halkı kışkırtıp adeta savaş çıkarmışlardı! O zamanki İngiliz menfaati bu hareketle çelişiyordu. Mantık itibariyle bu olay eleştirilebilir ve İngilizlerin ahmaklığı gün yüzüne çıkar! Fakat Rusya'nın o sırada Hindistan'ı tehdit ettiği ve harekete hazırlandığı düşünülürse, İngilizlerin yaptığı bu hareketin Rusların dikkatini Avrupa'da bir bölgeye çekerek menfaatlerine daha uygun olanı yaptıkları kolayca anlaşılabilir. Bu da ispat eder ki, Balkanlardaki bu hadiseler İngiliz menfaati değil, hiçbir kuvvet mâni olamazdı. Tarihte ne varsa mutlaka olacaktı ve olayların başka bir şekil alması imkânsızdı!

*

* *

Tarihteki kişilerin icraatı da başka türlü değerlendirilemez. Mesela Fransız İhtilali'nin baş aktörleri sırayla birbirlerini öldürmüşlerdi! Bunların katili de, maktülü de fikirlerinden ziyade olayların tesiriyle hareket ettiklerinden, eleştirilemez. Örneğin Robspiyer'i ayıplamaktansa, nelerden etkilendiğini ortaya çıkarmak daha doğru olur. "Devlet aklı" isminde bir kuvvet vardır ki, o, hangi görüşe, hangi amaca sahip olursa olsun, iktidara çıkan her ferdi kendine bağlı kılar. 1848 ihtilalini işçinin sefaleti hazırlamış ve Arago ile Lodro Rollen gibi avâm ordusu öncülerinden bir meclis meydana gelmişti. Bunlar, işçiyi aşıktan kurtaracaklardı, fakat hükümet hesabına milli sanayilerin kurulmasına rağmen, bir müddet sonra hazinede para

kalmayınca, hükümet artık fabrikatörlük yapamadığından yüz elli bin işçi yine aç kalmış ve yine ihtilal yaşanmıştı! Mantıkla hareket eden kişiler, sosyalist olduğu halde işçiyi aç bırakan o zamanki hükümeti kolayca eleştirebilir!...

1879'da, Mac Mahon Fransa cumhurbaşkanlığından istifa edince, yerine Jules Grevy seçilmişti, hâlbuki bu adam 1848 buhranı sırasında cumhuriyet sisteminin kaldırılması için uğraşmasıyla meşhurdu!

Algadir (Agadir) hadisesinden sonra, Fransa hükümeti Almanya ile 4 Kasım 1911 Marakeş anlaşmasını imzalamak zorunda kalmıştı. O zaman başbakan Mösyö Caillaux idi; bugün cumhurbaşkanı olan Poincare, bu anlaşmadan dolayı Caillaux'ya şiddetle muhalefet etmiş ve görevinden ayrılmak zorunda bırakmıştı. Sonrasında yerine kendisi geçince aynı anlaşmayı derhal yöneticilere ve vekillere onaylatmıştı! Eleştirdiği şekilde hareket etmek mümkün olsaydı, herhalde Poincare o zaman vekillere anlaşmayı onaylatmazdı.

Bazen en koyu sosyalistler bile, iktidara gelince, eski hayallerine veda edip devlet aklına sarılmaktan başka çare bulamıyorlar. Her memleketin çeşitli görüşte yüzlerce partisi olduğu halde, hükümetler, hangisinin elinde olursa olsun, ancak iki siyasetten birine tabi olmak durumundadır, ya muhafazakârlık, ya modernizm...

Tarihin ele aldığı kişiler, bir piyesin aktörlerine benzer, kaderin onlara ezberlettiği rollerden başka bir şey yapamazlar. Mümkün olsaydı herhalde Napolyon yapardı.

Balkanların siyasi tarihini ele alan bir kitapta, sonraları içişleri bakanı olan bir beyefendinin, milletvekili olmak için seçim bölgesinde insanlara hitap ettiği dikkate değer bir konuşması vardı. Müstakbel bakan, etrafındaki köylülere birçok şey arasında bir de köprü yaptıracağını vaat ederken konuşmayı dinleyenlerden biri köyün nehri olmadığını söyleyince, bu beyefendi: - Size bir de nehir getirteceğim! demiş...

Tarihî şahsiyetlerin eleştirisinde, bu milletvekilinin vaat ettiğiyle, gerçekleşmesi imkânsız olan sonucu oldukça güzel bir örnek olabilir.

İsmail Hami [DÂNİŞMED]

Ekler 1 Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, Sene 1, Numara 25, 29
Cemaziyelahir 1335 (21 Nisan 1917), s. 425-427.

ادبیات عمومی مجموعه سی

هفتلق سیاسی ، ادبی و علمی غزته در .

جلد : ۱

سنه : ۱ ۲۹ جمادی الآخر ۱۳۳۵ - جمعه ایرتسی ۲۱ نیشان ۱۹۱۷ - نومرو ۲۵

استانبولمزه داتر

فاتق عالی بك افندیك لاله دورینه عاقد اوله رق یازدینی
مسائله منظومه دن بر قاج صحیفه :

ندیم

بك آرز زمانده نه كاشانه لر ، نه جنتلر
وجوده كلدی . . . سزك سایه كرده . . .
ابراهیم پاشا

یوق ، یابیلان

تصوراتك آنجق مقدماتی . . . زمان

مساعد اولسه . . .

— بر تفكردن سوكره —

بوكونلر باشمده غائله لر

تعاقب ایتدی و اتمكده . . . نه بیه . . .

ندیم

هپسی كچر .

ابراهیم پاشا

كچر ، و بزده برابر . . . ندیم افندی حیات

آقان صولر کی بیلدن نه در سکون وثبات .

سنگ بونشقه ، لاقید اضطراب و كدر .

خیال وحسكه بیلسه كوكل نه قبطه ایدر .

ندیم

باشام ، وزیر نجیم ، ولی نعمت آه

اولونجه بختك انجام کاری خلك سیاه ،

براق ، ندیم تزارك خیال شوخندن

بوكریه خافده بر قاج ترانه خندان

یاریسکی نسل كدرنا كه ارمتان اولسون ؟

بیچون ترانه شاعر بوتون فغان اولسون ؟

عن شكائى آلدی . ته ندى اول مصلحتى تدبير ايدنلر يوق دكلىدى . فن ويا نظريه محيظك مبشرلرندن بىرى اولقى اوزره علامه بوقلمون اين خلدونى ده ذكر ايدرسه ك ناكورلنه مخالف بر حركته بولوغش اولورز . فى الواقع بر چوق زواهد وواقص ، حقائق و ترهات ، منقولات وخرافات ، عنديات و طنيات اينجده يومؤرخك كسكين بر كوز ايله كوردىكي نقاطده واردر . مقدمه ابن خلدونده آتيده كى مطالب جاي نظر در : ۳ نجى . مقدمه : « حرارت و برودتده معتدل اولان اقليملر ايله اهتدالدىن خارج اقليملر ك احوالى و بولورده ساكن اولان نوع بشر ك الواننده هوانك تاثيرى و بنى آدمك سائر احوال كثره سى » ؛ ۴ نجى مقدمه : « اقاليم سبعة هوانسك ابدان واجسادده والوان و اعراضده تاثيرى مثللو اهااليسنك خلق و سيرت و مشرب و طبيعتلرنده دخی تاثيرى اولدينى » ؛ ۵ نجى مقدمه : « معموره ربع مسكونده حسب و رخا و قعظ و فلا ايله مختلف اولان بلاد ايله ثلت اكمل و كثر غدا لك طوائف بنى آدمك ابدان و اخلاقلرنده تاثيرى . » اكلين مشاهير تاريخ نويسانندن طوماس [باقل] Thomas Buekle ، داروين [و] سپنسر [ك نظرياتنه معادل اصولانى تاريخنه ادخال ايتسدی .] [ولادى ۱۸۲۶ ، وفاتى ، شامده ۱۸۶۲] . [تن] ده ۱۸۲۸ ده طوغمش ايسده ۱۸۹۳ ده تولديكندن نظريه يي تعييده كنديسندن مؤخر در . حالبوكه تونسلى ابن خلدون يلدريم بايزيد و تيمور عصرى رجالدن م ۱۴۰۰ هـ ۸۰۰ سنلرينه طوغرى [اولديندن هر حالده نظريه سنك قيمتى زياده در . باقل و ته ندى درت بيجق عصر اول يومطالمانى تدبير ايدن ابن خلدونك حقايقه قارىشدير دى ترهات ايسه « محيظ » ك صنع و اثرى اولغله عفو اولونه بيلير . [*]

مهردلى نوري

[*] پيرى زاده صاحب افندى [پيرى زاده محمد صاحب بك مرحومك جد اعلاسى] مقدمه ابن خلدونك ايكي جلد يى ، وقعه تويس قضيلتو جودت افندى [جودت پاشا] صوك جلد يى تركيه يه ترجمه ايتشلدرد . بحث اولوناق ماده ايجون برنجى جلدك ۱۴۳ نجى صفحه سندن ۱۵۶ نجيسنه قدر مطالعه سى لازمدر . [ابن خلدون و محيظ نظريه سى] فطين و فعال بر ترك شاكردى ايجون كوزل بر [دوكتورا] تهزى زمينى تشكيل ايدر .

منطق و تاريخ

هم بزده ، هم آوروياده تاريخى تنقيد ايدنلر وان [*] . فقط بو « تنقيد » سى ، بر حادثه يه تاثير ايدن اسباب و سوايقه ممكن اولدينى قدر اظهارى ، بر شخصى بر طرز حركته سوق ايدن مؤثرلك كنى معناسدن زياده ، مؤاخذه شكنده تاق ايتلدر : بر چوق وقايده منطق بر تسلسل ، ادراكه موافق بر طرز فكورن بولق ، اشخاصك حركاتنده مطلقا عقل و فكر اثرى كورمك ايتسيورلر و بر طرفدن ده تاريخى بونظريه نك بله خارجنده بولديقه ، يازدقلى كتابلرله سويلهكارى سوزلر اكثريا اشخاصه تعريض ايله حادثاتى تنقيد انحصار ايدسيور ! بونكله برابر تاريخك بوكون آرتق بر فلسفه سى وار ، فقط هنوز ساجسى بك دارد ، و خصوصيله حادثاتك خطوط جريانيه عقلك تصور ايتديكى خط مجرد آراسنده تناقض و فرق ارايشى ، فلسفه تاريخه صيغماز : بوفرق آنجق و فلسفه ايله او تنقيد آراسنده واردر .

[*] مثلا سليمان نظيف بك ، كچن كون تاريخك كاملا تنقيد اولدينى سويلوردى .

... تاریخ تنقید ایدلز ، وتاریخده منطق یوقدر .

بو اساسی، حادثاته و اشخاصه تعلق اعتباریله ، ایکی نقطه نظر دن تدقیق ایتک ایجاب ایدر . عقل و منطق منافی کلمک و لاعلی التمین اولیق شرطیله ، اولابر کاج وقعه آتخاب ایدمبیلیرز : فرانسه ، حاکیت ملیه یولنده ییللرجه اختلال ایچنده قالدقدن ونهایت موفق اولدقدن سوکره ، نهدن حریتی ناپولئونک استبدادینه فدا وناصل قرالقدن قورتولوب ایمراطورلنی قبول ایتدی ؟ ائندیلکدن اوشاقلقه طوعاً تنزل دیمک اولان بو حادثه بی عقل و منطق البته قبول ایتز . فقط بوکونکی منقدلرده اولان بو ایکی حزینتک اوزمانکی فرانسیز ملتنده قلامش قدر اکسپلر بیکی واختلاکک پریشانقلرندن بیقوب دمیر بر پنجه آلتنده منتظم بر اسارت بجرانه دوشدکلری دوشونولورسه ، بو حکمت قولایچه آکلشیلیر . اگر یونانبارتک یایدینی جرم ایسه ، بوتون فرانسهده شریک جرمیدی ! ناپولئون ، سنت آئنده سونایدیکی شوغله ایله بوتقطه بی پک کوزله ایضاح ایتدیر : « فضاثلده ، زائلده هب حادثاتک تأثیریه اولیور ! » .

یابالرک ریاستنده کی وحدت دینه زماننده آوروبانک بوکونکی مستملکانی یوقدی ؟ ره فورمک ائتشارخی تعقیب ایدن تفرقه دورنده ایسه ، قطمه لرک استملاک کی بو یوک برسرعله تحق ایتدی ! حالبوکه عمومیتله وحدتک قوت ، تفرقه نكده ضعف انتاج ایتدیکی معلوم اولمسنه کوره ، آوروبا دیگر قطعانی دور اتحادنده استملاک ایدمبیلیدی !...

بالخاصه فرانسه اختلالنده ، مسئله نظریه ساحه سندن فعلیاتده انتقال ایتش ، وبالعمل تاریخه منطق تطبیقی ایدلک ایسته نیلمشدی : مثلاً ، انسانلر ساده دور وحشتلرنده صفوتله ممتاز اولدقلرندن ، واوندن سوکره کی زمان کاملاً سقامت وفضاحتله دولدیفندن ، ملتک ماضی ایله موجود اولان بوتون علاقستی کسک تشبیه بولونملردی . یکی برمبدا تاریخ اتحادی ، یکی برتقوم ایجادی ، یکی موسم وآی اسلمری اختراعی هب بو سیاست خیالیه نك محصولایتدی ! حقیقه قنالقدن دونمک قدر دنیاده منطقی برحرکت تصور اولوناماز . فقط بوتی یابالر کندیلری بیله اوماضینک تأثیریه میدانه چیدقلری ، واکا قارش کیتمه نكده اوکا تابع اولیق دیمک اولدیغنی دوشونمیولردی .

اگر تاریخده منطق اولسه ایدی ، اختلال ارکانی تشبیلرنده موفق اولورلر وقویدقلری اسلمز دوام ایدردی !

بزم دوقسان اوچ مهاره بسندن اوله ، عثمانل عامیت ملکیه سنک محافظه سی انکلتره نك عنعناتندن اولدینی حالده ، انکلیز مأمورلری بالقانلری آتشله یوب محاربه بی عادتاً احداث ایتلردی ! اوزمانکی انکلیز منفعتی بوحرکتله تناقض تفکیل ایدیوردی . منطق اعتباریله بو حادثه پک قولای تنقید اولونایلیر ، وانکلیزلرک بلاهتی قطعیت کسب ایدر ! فقط روسیه نك اوصرده هندی تهدید ایتدیکی وحرکت حاضرانده بی دوشونولورسه ، بوتدبیرک آوروباده موسوقلرک باشنه غافلجه چقارمق کی براهونشر اولدینی پک قولای آکلشیلیر . بوده اثبات ایدرکه ، تاریخک بالقانلرده کی غیر معقول انکشافاته ، انکلیز منفعتی دکل ، هیچ برقوت مانع اولامازدی . تاریخده نه وارسه مطلقاً اولاجدی ، وحادثاتک باشقه بر شکل آلماسی امکان خارجنده ایدی !

**

اشخاصک اجرا آئیده باشقه درلو هما که ایدیله من . مثلاً اختلال کبیرک سرکرده لری صره ایله هب یکدیگرخی قولد برمشلردی ! یونلرک قائلده ، مقتولده فکرندن زیاده حادثاتک تأثیریه

حرکت ابتدیکندن ، قابل تنقید اولاماز: فرضاً روبسپیه ری تعیب ایتمکدنسه، هانکی مؤثرانه تابع اولدینی کشف ایتمک دهادوغرو اولور. « حکمت حکومت » اسمنده بر قوت واردرکه، او، هانکی اجتهاده ، هانکی مسلک اجماعی به صاحب اولورسه اولسون ، موقع اقتداره چیقان هر فردی کندینه رام ایدر ؛ ۱۸۴۸ اختلالی عمله نیک سفالتی حاضرلامش ، و آراغو ایله لودرو رولان کی عوام اردوسی سرکرده لرندن برهیئت اجرائیه وجوده کتیرمشدی. عمله یی آچلقدن قورتاراجقلردی: فقط حکومت حسابنه ملی دارالصناعه لر احداثه رغماً ، بر مدت صوکره خزینده پاره قالمیجه ، حکومت آرتق فابریقانورلک ایدهمدیکندن یوز الملی بیک عمله یه آچ قالمش وینه اختلال اتمشدی! منطق اربابی ، سوسیالیست اولدینی حلاله عمله یی آچ برافان اوزمانکی اشخاص حکومتی نه قولای تنقید ایدهبیلیر ! ...

۱۸۷۹ ده ، ماق ماهون فرانسه جمهوریتی ریاستندن استعفا ایدمیجه ، یرینه (ژول غره وی) انتخاب اولونمقدی: حالبوکه بوآدم ۱۸۴۸ بحرانی انساننده جمهوریت ریاستنک القابینی وعظ ایتمکله مشهور ایدی !

الفدیر (Agadir) حادثه سندن صوکره ، فرانسه حکومتی آلمانیا ایله ۴ تفرین ثانی ۱۹۱۱ صها کس ائتلافی عقده مجبور اولمشدی . اوزمان رئیس وکلا موسیو قایو ایدی ؛ بوکون رئیس جمهور اولان پوآنقاره ، بومعاهددن دولانی قایویه شدتلی صورتده هجوم ایدوب اسقاط ایش ، ونهایت یرینه کندیمی کینجه عینی معاهده یی درحال اعیان و میعوانه تصدیق ایدرمشدی ! تنقید ایدلیکی صورتده حرکت قابل اولسه ، هر حالده پوآنقاره اوزمان معاهده یی تصدیق ایدرمشدی ! بعضاً الک مفرط سوسیالیستلر بیله ، موقع اقتداره کینجه ، اسکی خولپالیرینه وداع ایدوب حکمت حکومته صاریقلدن باشقه چاره بولاماپورلر . هرملکتک مختلف مسلکده بلکه یوزلرجه فرقه لری اولدینی حلاله ، حکومتلر ، هر هانکیستک التده اولورسه اولسون ، آتیجی ایکی سیاستندن یرینه اتباع ایتمک وضعیتمنده در : یا محافظه کارلیق ، یا تجدید پرورلک ...

تاریخک اشخاصی ، بر پیه سسک آقتورلیرنه بکزه در : مقدراتک اونلره ایزرلندیکی روللردن باشقه برشی یاپامازلر. قابل اولسه ایدی ، ناپولئون یاپاردی .

بالقائیلرک تاریخ سیاسیسنه هاند بر کتابده ، بالآخره داخله ناظری اولان برغوسپودینک ، مبعوث اولق ایچون داثره انتخابیه سنده اهالی به ایراد ابتدیکی شایان دقت برنطق واردی : مستقبل ناظر ، اطرافنده کی کویلیله برحوق شینلر آراسنده برده کویری یاپدیراجفتی وعد ایدر. سامعک بری کویک نهری اولمادینی اخطار ایدمیجه ، غوسپودین : — سزه برده نه رکیتیرته حکم ! دیمش ... اشخاص تاریخیه نیک تنقیدنده ، بومعموگ بووعدیله محال اولان نتیجه سی پک کوزل بر معیار اعتدال اولایلیر .

اسماعیل صامی

تاریخ فنمزه ، آند ایضاحات

- مابعد -

- رفعت یاشانک وفاتی مناسبتیه -

فاخ عصری ، کینش ادبی و علمی صفحاتی حاوی بر دوره کی تدقیق اولونه بیلیر : بالذات کندینک دیوانی صنعتکارانه اوصاف ایله تاریخمیزده یاشاپور . عقنده هنوز انتقادی حائر بر مقاله